

Алишова Махабат
Филология илиминин кандидаты,
К. Карасаев атындагы
Бишкек Гуманитардык Университетинин доценти

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ПАССИВДҮҮ ЛЕКСИКА

ПАССИВНАЯ ЛЕКСИКА В ЭПОСЕ “МАНАС”

PASSIVE LEXIS IN THE EPIC “MANAS”

Аннотация: Бул илимий макаланын максаты кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр, алардын пайда болуу себептерин көрсөтүп, аларды мисалдар менен тастыктоо. Макалада кооноргон сөздөрдүн типтери болуп эсептелинген архаизмдер жана историзмдер жөнүндө кеңири маалымат берилип. “Манас» эпосу - байыркы кыргыз элинин алмустактан берки укумдан-тукумга, муундан-муунга керээз болуп айтылып келаткан рухий ыйык мурасы. Бир нече доорду кучагына камтыган залкар эпостун мазмуну өтө бай, көркөмдүк-эстетикасы, рухий акылмандыгы бийик. Ал кыргыз тилинин уюткусу, улуттук поэтиканын жана элдик рухий маданияттын мол казынасынан алынган мисалдар менен далилденет. Эскирген сөздөр эпостун стилине көтөрүңкү эпикалык мүнөз берип көркөм чагылдырууга кызмат кылат.

Түйүндүү сөздөр: архаизмдер, историзмдер, семантика, фонетика, стиль, тил, кеп, көөнө сөз, лингвистика, интралингвистика.

Аннотация: Целью данной научной статьи является рассмотрение устаревших слов в кыргызском языке, причины их появления и представление примеров применения архаических слов в кыргызском языке. В статье предоставляется широкая информация о типах архаической лексики. Эпос “Манас” - это духовное наследие великого народа, который передается из поколения в поколение с древних времен. Содержание эпоса включает себя несколько этапов поколений высокой эстетики и духовной мудрости великого народа. Он является основным ресурсом кыргызского языка и национальной поэтики с богатым духовным и культурным сокровищем, которые подтверждаются примерами из эпоса “Манас”. Устаревшие слова служат, чтобы выразить эпический стиль искусства.

Ключевые слова: архаизмы, историзмы, семантика, фонетика, стиль, язык, речь, устаревшее слово, лингвистика, интралингвистика.

Abstract: The goal of the scientific article is the use of archaic words in the Kyrgyz language. The article points out the reasons for the appearance of archaic words in the Kyrgyz language and provides examples of their use. The article provides broad information about the types of archaic words. The epos “Manas” is the spiritual heritage of a great nation that has been handed down from generation to generation since ancient times. The content of the epic includes several stages of generations of high aesthetics and spiritual wisdom of a great nation. It is the main resource of the Kyrgyz language and national poetics with rich spiritual and cultural treasures, which are confirmed by examples from the epic “Manas”. Obsolete words will serve to reflect the epic style of high-epic art.

Key words: archaisms, historical words, semantics, phonetics, style, language, speech, obsolete word, linguistics, intralinguistics.

Адамдардын карым-катнаш практикасында сөздүк курам өзгөчө өзгөрмөлүү келет. Сөздөрдүн эскириши коомдун түзүлүшүнүн өзгөрүшү, маданият, илим, техника жана ошого байланыштуу адамдардын ички дүйнөсүнүн көз крашынын өнүгүшү менен ички

интралингвистикалык тышкы экстралингвистикалык факторлорунун таасири менен шартталат. Демек, тилибиздин лексикасын активдүү жана пассивдүү деп тарыхый өнүгүшүнө жараша экиге бөлөбүз. Бул макала пассивдүү лексикага токтолобуз.

Азыркы учурда эскирүүгө дуушар болуп, күнүмдүк турмушубузда кеңири же таптакыр колдонулбай калган сөздөр жалпысынан эки типке бөлүнөт. Алардын бири историзмдер, экинчиси архаизмдер деп аталат. Эски турмуш-тиричиликке, маданиятка, коомдук-саясий мамилелерге, экономикага, буюм-тайымга ж.б. тиешелүү атоолорду билгизген сөздөрдү **историзмдер** дейбиз. Мындай сөздөрдү сөздүктөн сүрүп чыгарып, алардын ордуна колдонулуучу сөздөр болбойт, себеби алар аркылуу туюндурулган коомдук кубулуштар ошол доорго гана тиешелүү болот. Ал эми архаизмдер болсо күнүмдүк колдонуудан чыгып калган сөздөр, өзүлөрү колдонулбаса да алардын азыркы мезгилдеги синонимдери менен алмашып, коомубузда колдонулат. Архаизмдердин өзүлөрү пассивдүү лексиканын катарын толуктап келет. Бирок булар историзмдерден айырмаланып биздин күнүмдүк речибизде кадыресе жашап, кеңири колдонулат. Ошентип, тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгып, элдин колдонуусуна ээ болбой калган, бирок анын ордун жаңы маанидеги сөз ээлеген лексикаларды **архаизмдер** дейбиз. «Архаизм» деген терминди грек тилинен которгондо «эски, байыркы» деген түшүнүктү туюндурат.

Тул — өлгөн адамдын колдон жасалган сөлөкөтү (эри өлгөн аял эринин кебетесине окшоштуруп жыгачтан түлкү жасап, ага өлгөн күйөөсүнүн чапанын жаап, үстүнө анын баш кийимин коюп, көшөгө тартып бурчка отургузуп ашын бергенче сактоочу сөлөкөт). Экинчи мааниси эри өлгөн аял.

Ултаң — өтүктүн таманы. Ултаң бет — уятсыз, аби-йирсиз (бети өтүктүн таманы маанисинде).

Чайдоос — чай кайнатылуучу атайын идиш. Моюндуу, ооз жагы кууш, түбү жазы болуп жезден жасалат;

Эрөөл — согуш майданында касташкан эки тараптан бирден тандамал жоокер ортого чыгып, жекеме-жеке куралдуу сал;

Сээр — сыйкыр, көз буюмчулук, магия;

Мандыкер — убактылуу жалданып иштеген адам. Көбүнчө кара жумуш иштеген дыйкандар, усталар;

Отоо — чакан өргө же боз үй. Муну көбүнчө улам жайыт которуп, мал менен тез-тез көчүп-конгон малчылар же жортуулга чыккан жоокерлер колдонушкан;

Галмит — булут, туман баскан караңгы түн.

Согушка аттанган жигиттердин найзанын башына байлоочу чупурок катары каралган, ал бир тутам кызыл байрак болгон.

Ак асаба кызыл туу

Айгайлаган ызы чуу

Кок асаба кызыл туу

Кок жанырган улуу чуу

Кок жал Манас баатырын

Жүрүп калган жери бу. [1.208-б.]

Мисалы: «Жазайылды жаткырды, Төө мылтыктын бир жүзүн Күркүрөтүп аттырды» [2.197-б.], «Ак найза колдо койкоюп, Накери бутта чойкоюп» [3.199-б.], «Кызыл алтын зар жүктөп, Торгун, тубар пул менен, алты шибен кул менен» [4.243-б.] ж.б. Жогорудагы сөздөр белгилүү доорду көрсөтүүчү, мүнөздөөчү касиетке ээ, ошол себептүү ал сөздөрдү учурдагы башка сөздөр менен атап берүүгө мүмкүн эмес, алардын баалуулугу мына ошондо.

Историзм менен архаизмдин ортосунда өз ара төмөндөгүдөй айырмачылыктар кездешет:

1) Историзмдер азыркы коомдук турмушта колдонулбаган түшүнүктү, архаизмдер болсо бүгүнкү күндө жашап, колдонулуп жүргөн түшүнүктү билдирет.

2) Историзмдер тилдин лексикалык деңгээлинде гана учурайт, архаизмдер болсо лексикалык, фонетикалык, грамматикалык деңгээлдерде кездеше берет.

3) Историзмдердин учурда колдонулуп жаткан тилде синонимдери болбойт, ал эми архаизмдерде азыркы тилде ордун алмаштырып колдонууга мүмкүн болгон синонимдери же варианттары кездешет.

4) Историзмдер ошол эскирген маанисинде кала берет да активдүү лексика болуп кайра речибизде колдонулбайт. Архаизмдердин мааниси жаңырып, активдүү лексиконго айланып, тилибизге келе берет.

5) Историзмдердин пайда болушунда өзгөчөлөнгөн лингвистикалык факторлор басымдуурак болсо, архаизмдерде интралингвистикалык факторлор басымдуу. (Сөз варианттарынын, синонимдердин таасири менен архаизм сөздөрдүн сүрүлүп калышы). Тилдеги сөздөрдүн архаизмге айланышы бирдей деңгээлде болбойт. Кээ бир сөздөр таптакыр колдонуудан чыгып калса, кай бирлеринин мааниси гана эскирип, ал сөз жаңы мааниге өтүп, өз жашоосун уланта берет, үчүнчүлөрү болсо тыбыштык өзгөрүүгө учурайт. Мына ушуларга карай кыргыз тилиндеги архаизмдер семантикалык, лексикалык, фонетикалык жана морфологиялык болуп бөлүнүшөт.

Семантикалык архаизмдерде тилден бүтүндөй сөз чыкпастан анын айрым маанилери гана жаңы мааниге өтүп кетет. Бүгүнкү күндө совет деген сөз - кеңеш; домок-чыр-чатак, жанжал; мунай- күйүүчү май (нефть); шакирт- окуучу; эсеп-отчет; от араба-машина ж.б. маанилерге өтүп колдонулууда. Мисалы: бичик (моңгол битиг, бичиг — жазуу; тунгус-манжур тил тобунда, бичи, битик, бачик, битэхэ — жазуу, китеп, документ, керээз, тумар, алтайча, якутча — жазуу) — эпосто «**Бичиктерин алышып Аяр менен сыйкырчы Балын ачып салышып**» [5.34]

Лексикалык архаизмдер деп азыркы учурда өз алдынча колдонулбастан, кээ бир элдик оозеки чыгармаларда гана учураган сөздөрдү айтабыз. Мисалы: дилде, динар, жамбы, чом, жез билек, сака, керик, кыр көрсөтүү, утуш кагазы ж.б.

Мисалы: Түшүндүрмө сөздүктө **манат**-кымбат баалуу, кол менен жасалган, көбүнчө кызыл түстөгү түктүү кездеме. “Туурдагы туйгуну Турна моюн жез канат, Тумшугу болот, боо манат,” [6.31-б.]

Фонетикалык архаизмдер деп учурда жаңы тыбыштык формага ээ болуу менен сырткы формасы боюнча өзгөрүүгө учураган сөздөрдү айтабыз. Мисалы: кемесиясы — комиссиясы, кемитети — комитети, кезит — гезит, меш — печь ж.б.

Мисалы: Ш.Бейшеналиевдин «Кычан» повестинен төмөнкүдөй мисалдарды көрүүгө болот: «-Айланайын кеңеш өкмөтү, комунус партиясы кош айдоочу машина жибериптир» (кыргыз тилине орус тилинен кирген “коммунист” деген сөз тыбыштык өзгөрүүгө учурап, “комунус” деген формага ээ болуп калган). [7.45-б.]

Морфологиялык архаизмдер деп азыр колдонулуп жаткан сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу мүчөлөр менен гана айырмаланган сөздөрдү

айтабыз. Мисалы: ийикте – ийикке сал, көпүрүк – көпүрөө, сүттүк – сүт тикен, шыруу – шырыма ж.б.

Мисалы: “Ач албарс кылыч миздебей,” – миздебей-кылычтын мизинен чыгырбай деген мааниде. [8.33-6.]

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалдардан улам кыргыз жазуучулары тарабынан архаизмдердин бардык түрлөрү алардын чыгармаларында кеңири колдонулуп келгенин байкаса болот.

Тарыхый сөздөр бул азыр колдонуудан чыгып калган сөздөр.

А) коомдогу өзгөчө укладды - өзгөчө турмуштун жолун көрсөткөн сөздөр.

Эпосто “Кок кубо соот тон кийген” деген сүйлөмдү кездештиребиз. Функциялык жактан орустардын “бронжилет” деген түшүнүккө туура келет. Кыргыздарда да согуш маалында кийүүчү кийим катары пайдаланышкан. Буга синоним болуп тарыхый сөз “Чопкут” айтылат. Дагы бир тарыхый сөз “удайчы - хандын, төрөнүн буйругун аткарып жүргөн жан жөөкөрү”.

Б) эски мекемелердин аттарын көрсөткөн сөздөр, мажилис - жыйналыш, жыйын - азыркы парламент дегенди билдирет.

«Манас» эпосунун тили диалект эмес, жалпы элдик тил экендиги анын лексикасындагы архаизмдер менен историзмдерден, ошондой эле моңгол, араб, иран, кытай тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн байкалат; мисалы, көңкү, көй, атпай (эл жөнүндө), бөкө, бичик (эпосто), даңза (бичиктин синоними), мырдар, апсана, бакар, абыгый (улуу кишиге карата кайрылуу), алаткак (эпосто), жайсаң, жаң-жуң, зардал, дуу-дуу, чый-тай, тый-тай, суң-дуң, жесет, иеп, какай, кыяк, кете, селебе, карыпчы (ийинге кийгизилет), шыгай, себил, чаркөө, чыңыроон, мар, тууш, сурайыл, лаанат-манат жана башкалар.

Бул сөздөрдүн көпчүлүгү «Манас» эпосунда гана бар, кээ бир сөздөр айрым диалектилерде сакталып калган. Мисалы: Жолой: “Атасы бар, бата жок”, “Айтканы бар, ката жок”, “Энеси бар нике жок”, “Элде мындай бөкө жок”. (бөкө – эпосто – балбан деген мааниде) же: “Алты батман буудай жеп” (батман – (иранча – оордуктун өлчөмү) – кыргыздарда Октябрь революциясына чейин колдонулуп келген салмак чен бирдиги (4 пуддан 16 пудга чейин), кай бир жерлерде аянт өлчөө бирдиги «Манас» эпосунда салмак бирдиги катарында чагылдырылган), “Дан жыттанган чоң Жолой”, “Алтымыш алпты өлтүрүп”, “Кан жыттанган чоң Жолой”.

Жогорку сөздөрдүн бардыгы кыргыздын оозеки тилинде колдонулбайт же өтө сейрек айтылат. Булар «Манастын» тилине оозеки тилдин диалектилерине да, адабий жазма тилге да окшобогон өзүнчө бир көөнө түр берет.

“Манас” эпосун таанытуу жана пропагандалоо үчүн башка элдердин тилине которуу жөнүндөгү илимий пикирлерди белгилүү окумуштуу, котормочу Е.Д.Поливанов айткан.

Кыргыз элинин эпосторунун ичинен эң биринчи жазылып алынган да, башка элдердин тилине эң алгач которулганы да “Манас” эпосу болгон.

Манас эпосун которууда, англис жазуучусу, Уолтер Мейдин котормосу боюнча архаизм сөздөрү англис тилине негизинен сүрөттөө жолу менен берилген. Мисалы: Манастын туулгандыгы жөнүндөгү бөлүмдө “Аксары башыл кой чалды, Ак туякка бээ чалды, Ак мүйүзгө уй чалды, Ак өркөчкө төө чалды” (Сагынбай Орозбак уулу “Манас” 1.55) (түлөөгө союла турган койдун ак сары башыл, жылкыны ак туяк, уйдун ак мүйүз, төөнүн ак өркөч деп коюшкан). Англис тилиндеги котормосунда малдын өзү эле сүрөттөлүп берилген, мисалы: “yellow headed white sheep, mare with crescent hooves, cow with crescent horns, two-humped camel”. Көптөгөн архаизм сөздөр түшүндүрмө жолу менен дагы берилген. Мисалы: “Барандалар көп өлдү - small birds fell, and more than one.” (Манас эпосунун түшүндүрмө сөздүгүндө “барандалар” - майда жан жаныбарлар (канаттуулар) деп берилет ал эми котормочу түшүндүрмөдө берилген сөздүн маанисин эле англис тилине которуп койгон - small birds).

Жыйынтыктап айтканда эскирген сөздөр эпостун стилине көтөрүңкү эпикалык мүнөз берип, көөнө түшүнүктөрдү көркөм чагылдырууга кызмат кылат. Улуттук колоритке ээ сөздөрдө элдин кылымдардан бери келе жаткан көз карашы, дүйнө таанымы, маданияты-эстетикасы сакталгандыктан мындай материалдарды которуу тактыкты, мүмкүн болушунча түп нускага жакын болуусун талап кылат. Улуттук тамакаш, кийим-кечек ырым-жырымдар, каада-салттар бир гана улутка таандык, алардын котормосун берүү кыйын болгондуктан транслитерация жолу менен же сүрөттөө аркылуу которулат.

Көпчүлүк учурда мындай жол менен которулган эскирген сөздөр, архаизм сөздөрдүн котормосун окуган чет өлкөлүк окурман кыргыз окурманына салыштырмалуу ал сөздөрдүн экспрессивдик жана эмоционалдык колоритин сезүү мүмкүнчүлүгүнөн алыстап калат.

Адабияттар:

1. Караева З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретикометодологические проблемы переводоведения [Текст] / З.К.Караева. // Монография. – Б., 2006. 19 б.
2. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. – Б., 2015. – 256 б. З.Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж.Мамытов. – Ф., 1990.
- 4.Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тилинин кээ бир маселелери [Текст] / Ж.Мамытов. – Каракол, 2007
5. «Манас»: Эпосу [Текст] / С.Орозбак уулунун варианты боюнча. // 4 кит. – Ф.: Кыргызстан. - 1-китеп.-1978. - 33 б.- 55 б; 3-китеп.-1981.-189 б.;
6. Кыргыз эл жомоктору [Текст] / Kyrgyz fairy-tales // Котор.М.К.Алишова. -Б., 2011. – 112 б.
7. Manas. Vol 1/ Walter May. - Moscow, Bishkek, 1995
8. Т.Касымбеков “Сынган кылыч” Биринчи басылышы. – Ф., 1966.